

РЕФЛЕКСИВНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПРАКТИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ У СИСТЕМІ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ

Т.Є. ГУРА

Україна, Запоріжжя,
КЗ «Запорізький обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти» ЗОР

Актуалізація суспільної потреби у психологічній науці та практиці зумовила зростання вимог до професійної компетентності психологів. Це, в свою чергу, призвело до трансформації їх фахової підготовки у просторі післядипломної освіти з *когнітивно орієнтованої парадигми*, спрямованої на досягнення соціального попиту на якість професійних знань, умінь та навичок спеціаліста, та *діяльнісно орієнтованої парадигми*, пріоритетом якої є його вузька професійна підготовленість, до *особистісно орієнтованої парадигми*. Саме остання ґрунтується на принципах: пріоритету індивідуальності, самоцінності фахівця як суб'єкта професійного становлення та розвитку; контекстності професійної освіти – співвідношення з закономірностями професійної діяльності та професіогенезу; адекватності рівню розвитку сучасних соціальних, інформаційних, виробничих технологій та конгруентності професійній діяльності; спрямованості на самоорганізацію, самовизначення та саморозвиток особистості; дієвості навчально-професійного середовища; випереджального характеру, що забезпечується формуванням соціально-професійної компетентності та розвитком екстра функціональних, надситуативних якостей фахівця. Ця парадигма у найбільшій мірі адекватна філософії відкритої освіти, передбачає не тільки професійну освіту, але і самоосвіту, не тільки професійний розвиток, але і саморозвиток, самоактуалізацію психолога, відтак, – забезпечує умови для неперервного розвитку компетентного фахівця, здатного вирішувати надскладні завдання професійної діяльності та професійного й особистісного саморозвитку.

Одним з термінів, які вживаються вченими поряд з поняттями «особистісно орієнтована освіта», «розвивальне середовище» є термін «рефлексивне середовище», що характеризує особливі умови успішного особистісного та професійного розвитку особистості. Під рефлексивним середовищем дослідники розуміють систему умов розвитку особистості, що відкривають для неї можливість самодослідження та самокорекції соціально-психологічних та професійних ресурсів, основною функцією якої є сприяння виникненню потреби особистості в рефлексії – базового механізму саморозвитку. Адже особистість, яка рефлексує, звернена до культури, здатна до перетворювальної діяльності, до самовдосконалення. Вона змінюється внутрішньо, змінюється її ставлення до навколишнього середовища, змінюється її діяльність, а відтак, – і саме середовище (Г.П. Щедровицький). Функція рефлексії, за Г.П. Щедровицьким, і полягає в тому, що б збудувати нову діяльність, виділити в ній нові утворення, що зможуть бути засобами побудови нових процесів діяльності. Виділені рефлексією утворення оформлюються у вигляді нових об'єктивних засобів діяльності, після чого можливе їх засвоєння. Отже, будь яка успішна діяльність, в тому числі й навчально-професійна є рефлексивною.

Рефлексивне середовище характеризується системою ставлень, що розвивають та розвиваються. Вона є багаторівневою та складною, особливо стосовно внутрішнього світу суб'єкта. Як зазначає А.О. Деркач, рефлексивне середовище – це система, що некерована ззовні, її функціонування відбувається крізь саморегуляцію, рефлексивні механізми. Відтак, її розвиток не може забезпечуватися напряду зовнішніми засобами, а може відбуватися крізь «посилення-послаблення» рефлексивних функцій та за допомогою створення умов для їх культивування. Усі компоненти структури такої системи, їх зв'язки

та взаємодії знаходяться у процесі постійного розвитку; самі відношення є як причиною, так і наслідком розвитку суб'єктів, міжсуб'єктних зв'язків.

Рефлексивне середовище відкриває можливий простір для вільного, свідомого вибору перспектив в аспекті цінностей, форм та засобів самореалізації та саморозвитку, надає можливість відбудувати унікальний індивідуальний спосіб професійного буття, апробувати його та перенести з навчальної ситуації у сферу реальної професійної діяльності.

Здійснений аналіз психологічних праць, присвячених проблемі професійного розвитку фахівців, концепції розвивального освітнього середовища дозволив визначити такі принципи створення рефлексивного середовища:

1) принцип унікальності, який дозволяє кожному ситуацію, кожну особистість, будь-які просторово-часові умови, будь-який процес та структуру розглядати як неповторні, нерівні самим себе, а відтак – як такі, що виходять за межі апріорного пояснення, розуміння, осмислення, визначення;

2) принцип парадоксальності, відповідно якому парадоксальність є не тільки сутнісною характеристикою буття в цілому, але і способом індивідуального буття кожної людини в культурі. Відповідно, здатність людини витримувати екзистенційну напруженість протиріч свого та іншого існування та прийняття їх як нормальних та крім того таких, що задають простір вільного та відповідального самовизначення є єдиною гарантією осмисленого, морально напруженого буття як культуростворюючої особистості;

3) принцип відкритості, що передбачає осмислену незавершеність професійної підготовки в соціокультурних просторах та контекстах, а також некінцевість психологічного буття у часі: від минулого крізь сьогодення до майбутнього та навпаки. Принцип відкритості передбачає особливе розуміння визначеності існування людини як меж-безмежного, тобто горизонтального, коли межа життя є динамічною та спрямованою у безкінечність. Реалізація цього принципу в процесі підвищення кваліфікації практичних психологів може бути забезпечена готовністю кожного викладача не тільки продемонструвати власну соціальну роль педагога, скільки виявити власне Я, глибинну сутність власної особистості, а також виявити індивідуальність особистості кожного слухача та прийняти її як самоцінність;

4) принцип надмірності, відповідно якому людина має можливість розширити власні особистісно-професійні межі;

5) варіативності: слухач та викладач мають можливість будувати освітнє середовище на основі власних потреб та відповідно напрямку свого розвитку, тому для рефлексивного середовища не є характерною наявність жорстко регламентованих, нав'язаних зверху методів роботи та програм.

Рефлексивне середовище створюється в процесі сумісного вирішення професійних завдань. Цей процес може бути розглянутим у двох вимірах: перший – простір взаємодії інтелектуальних зусиль учасників взаємодії (слухачів та викладача), другий – їх взаємодія як партнерів, які безпосередньо спілкуються один з одним в ситуації вирішення завдання. Отже, виникає ситуація сумісного мисленнєвого пошуку, що опосередкований спілкуванням. Спілкування, а не тільки мислення, є органічною частиною механізму сумісного та індивідуального вирішення будь-яких завдань, а активізація рефлексивних компонентів визначає динаміку структури пізнавальної активності суб'єктів взаємодії, а відтак – її продуктивності. Таким чином, базовою умовою існування рефлексивного середовища в процесі післядипломної освіти практичних психологів є сумісне з викладачами вирішення професійних завдань в ситуації постійного спілкування – мовного продуціювання.

Основними психологічними чинниками створення та розвитку рефлексивного середовища є такі:

- ситуація розвивальної співтворчості, що забезпечує неструктурні засоби само- та взаєморозвитку, коли при вирішенні будь-якого завдання усі учасники незалежно

від вихідного рівня професійної компетентності є суб'єктами взаємного створення у принципово надмірній, інноваційній та відкритій взаємодії не тільки один з одним, але і з різними соціокультурними контекстами;

- суб'єктна паритетність, що досягається не завдяки зрівнянню учасників освітньої взаємодії, а завдяки визнання унікальності та творчої самоцінності кожного з учасників;
- полілогічність самовизначення, що забезпечує усвідомлену самоактуалізацію та дієву самореалізацію кожної особистості, з урахуванням не тільки зони її власного найближчого розвитку, але і розвитку іншої особистості, а також на основі віддалених перспектив розвитку партнерів рефлексивного процесу;
- поліфонічність та парадоксальність багатоаспектного сприйняття та цілісного перетворення людиною самої себе та навколишнього світу, що дозволяє більш комплексно бачити та системно аналізувати актуальні проблеми та можливі шляхи особистісного та професійного розвитку.

Ситуація співтворчого пошуку, принципової невизначеності результату рефлексивного процесу, незаданості шляхів його досягнення призводять до цілісної активізації усіх сторін особистості, пробуджує до самозмін як слухачів, так і викладачів.

Отже, створення рефлексивного середовища в процесі підвищення кваліфікації практичних психологів можливе за таких умов. По-перше, співвіднесеність з реальною професійною практикою, що передбачає культивування спеціальним чином організованої рефлексії професійної діяльності та дозволяє максимально ефективно здійснювати перенос отриманого рефлексивного досвіду у професійній сфері.

По-друге, – нівелювання статусних бар'єрів, що дозволяє вийти за межі формального лекційного подання матеріалу та надає можливість генеруванню нових, інноваційних ідей без страху критики та покарання за помилку.

По-третє, взаємододатковість та взаєморозвиток інтересів та можливостей як слухачів, так і викладачів, що забезпечує поглиблене усвідомлення ідей один одного, розвиток здатності акумулювати не тільки свій власний досвід, але і досягнення групи в цілому, що створює простір для саморозвитку як в особистісно-комунікативному, так і професійно-кооперативному планах.

По-четверте, – цілісність та інноваційність у побудові рефлексивного середовища, що створює позитивний психологічний мікроклімат, який дозволяє кожному суб'єкту максимально розкрити власні потенції та їх успішно розвивати.

По-п'яте, систематична активізація та розвиток різних типів та видів рефлексії. Так, способом розвитку інтелектуальної та особистісної рефлексії є формування продуктивної особистісної позиції у ставлення і до себе та пошуку рішення навчально-професійних завдань в умовах, стресогенних для особистості (наприклад, в ситуації дефіциту часу), коли вихід з проблемно-конфліктної ситуації можливий тільки завдяки особистісній мобілізації у виді активної рефлексії протиріч між стереотипами досвіду та вимогами ситуації, що виникла. Такий спосіб має назву «експрес-розвиток», в результаті якого у суб'єкта формується знання про продуктивну особистісну позицію, актуалізується готовність вирішувати професійні завдання. Перспективний вид особистісної рефлексії активізується в процесі діалогічного та полілогічного розвитку еталонних схем, тобто в ситуації співвідношення власного досвіду інноваційної діяльності, що отриманий «тут і зараз» з науковими уявленнями про специфіку творчих рішень, продуктивної взаємодії у групі тощо. Ретроспективний вид особистісної рефлексії активізується при самозвіті та аналізі процесу пошуку та прийняття рішення, а ситуативний вид разом з видами інтелектуальної рефлексії розвивається в процесі вирішення самої проблемно-конфліктної ситуації. Для активізації та розвитку інтелектуальної та регулятивної рефлексії необхідні знання про різні підходи до професійної діяльності, про способи її організації, робота над створенням цілісної онтологічної картини власної професійної діяльності та співставлення тих вимог, які висуває до професіонала-психолога соціальна ситуація та

нормативів, що регулюють діяльність. Кооперативний та комунікативний вид рефлексії активізується при спеціально організованих процедурах прийняття групового рішення та аналізу цього процесу.

Усе це передбачає впровадження у процес підвищення кваліфікації практичних психологів спеціальних методів. До найбільш ефективних на сьогодні відносять ігрові методи – такі, які ґрунтуються на потенціалі рефлексії: інноваційні ігри, організаційно-діяльнісні ігри, організаційно-мисленнєві ігри, організаційно-навчальні ігри та тренінги, технологія яких представлена в працях О.С. Анісімова, В.В. Давидова, Г.П. Щедровицького та ін.

Рефлексивне середовище існує завдяки системоутворювальним чинникам, в якості яких виступають каталізатори організованої та систематичної рефлексивності, тобто носії рефлексивної культури – викладачі-психологи, які мають бути здатними створювати та реалізовувати різні розвивальні ситуації, побудовані на основі рефлексивного проживання особистісного та професійного досвіду.

Отже, для створення рефлексивного середовища необхідний викладач, який здатний виходити за межі власного досвіду, бути відкритим новому досвіду, іншій людині, самому себе. Він має бути зданим активізувати рефлексивно-інноваційні процеси у мисленні, спілкуванні, діяльності слухачів-психологів крізь активізацію власних рефлексивних позицій. Для цього потрібно створення рефлексивного середовища: у мисленні – проблемно-конфліктних ситуацій, у діяльності – установки на кооперування проти конкуренції, у спілкуванні – стосунків, що передбачають доступність власного досвіду для іншого та відкритість досвіду іншого для себе.

Отже, створення рефлексивного середовища є найважливішим завданням складової розвивальної післядипломної освіти практичних психологів, є чинником їх успішної професійної діяльності та професійного становлення. Організація рефлексивного середовища в освітньому процесі має свої принципи, закономірності, умови, а його системоутворювальним компонентом є викладач – досвідчений психолог, здатний до ефективної рефлексії рефлексії, готовий до впровадження різноманітних рефлепрактик.

Література:

1. Деркач А.А. Акмеологические основы развития профессионала / А.А. Деркач. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2004. – 752 с.
2. Карпов А.В. Рефлексия в структуре метакогнитивной организации субъекта / А.В. Карпов // Рефлексивные процессы и управление. – 2004. – №2. – С. 99– 109.
3. Карпов А.В., Пономарев В.В. Психология рефлексивных механизмов управления / А.В. Карпов, В.В. Пономарев. – М.: ИП РАН, 2000. – 365 с.
4. Рефлексивная психология и педагогика творческого мышления / И.Н. Семенов, С.Ю. Степанов. – Запорожье: ЗГУ, 1992. – 224 с.
5. Розин В.М. Рефлексия, мышление, квазирефлексивные структуры / В.М. Розин// Рефлексивные процессы и управление. – 2003. - №1. – С. 40 – 57.
6. Щедровицкий Г.П. Мышление – Понимание – Рефлексия / Г.П. Щедровицкий. – М.: Наследие ММК, 2005. – 800 с.